

TÜRK SOSYOLOJİSİNİN GELİŞİMİNDE SELANİK ENTELEKTÜEL ORTAMININ ETKİSİ*

Zübeyde DEMİRCİOĞLU**

ÖZ

Yaklaşık iki yüz yıllık geçmişe sahip bir akademik disiplin olan sosyolojinin Türkiye'deki tarihi genellikle 1914 yılına dayandırılır. Dârülfünunda sosyoloji öğretimine başlandığı bu yıl, sosyolojinin kurumsallaşması açısından oldukça önemlidir. Ancak sosyolojik düşünce esas olarak Osmanlı düşünce dünyasına Tanzimat Dönemiyle birlikte nüfuz etmeye başlamıştır. Dağılmakta olan İmparatorlukta yaşanan toplumsal sorunların çözümünde önemli bir araç olarak görülen sosyoloji hızlıca benimsenmiş, farklı sosyolojik perspektifleri benimseyen farklı düşünce çevreleri ortaya çıkmıştır. Bu düşünce çevreleri arasında 1910-1912 yılları arasında Selanik'te bir araya gelen aydın zümresi, topluma dair yöntemli bir bilgi üretimi anlamında sosyoloji disiplinin ortaya çıkmasında önemli katkılar sunmuştur. Bu anlamda Selanik, entelektüel ortamıyla Türk sosyolojik düşüncesinin gelişmesinde önemli bir yere sahip olmakla birlikte, bu özelliğiyle yeterince ele alınmamıştır. Bu çerçevede; çalışma öncelikle Selanik kentini bir düşünce merkezi yapan sosyal, ekonomik ve politik özelliklerini ortaya koyarak kentteki entelektüel ortamı betimlemekte; ardından kentte bir araya gelen Selanik Çevresinin sosyoloji ilgisine odaklanarak bu bağlamda gelişen sosyolojik düşünceyi ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Sosyolojisi, Selanik, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Selanik Çevresi, Ziya Gökalp.

* Bu çalışma Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlanan *Türkiye'de Siyaset ve Düşünce Çevreleri Bağlamında Sosyolojik Düşüncenin Oluşumu ve Ziya Gökalp* başlıklı doktora tezinden yola çıkarak hazırlanmıştır.

** Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, ORCID: orcid.org/0000-0002-8749-006X, E-posta: zubeyde.demircioglu@medeniyet.edu.tr

ZÜBEYDE DEMİRCİOĞLU

**THE EFFECT OF THESSALONIKI INTELLECTUAL
MILIEU ON THE DEVELOPMENT OF TURKISH
SOCIOLOGY**

ABSTRACT

Sociology, a discipline nearly 200 years old, dates back to 1914. The year that sociology was started to be taught in Dârülfünun is very significant for the institutionalization of sociology. However, sociological thought began penetrating the Ottoman world with the Tanzimat Era. Sociology, which was seen as an important tool in the solution of social problems in the disintegration of the Empire, was quickly adopted; circles of intellectuals that adopted different sociological perspectives emerged. Among these circles, the group formed in Thessaloniki between 1910 and 1912 made important contributions to the emergence of the discipline of sociology in terms of methodical knowledge production about society. Although Thessaloniki was a significant place in the development of Turkish sociological thought, it has not been adequately discussed. In this context, the study first reveals the social, economic, and political features that make Thessaloniki an intellectual center, discusses the intellectual milieu in the city, and then focuses on the sociological interest of The Thessaloniki Circle, and lastly evaluates the sociological thoughts that emerged in this context.

Keywords: Turkish Sociology, Thessaloniki, The Committee of Union and Progress, The Thessaloniki Circle, Ziya Gökalp.

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to address the characteristics of sociological thought that developed among the intelligentsia of Thessaloniki by examining the social, economic, political, and cultural reasons underlying the emergence of the city as one of the matrices of Turkish sociology.

A discipline with a history of two hundred years, sociology began to first develop in the 19th century in Europe, particularly in France, and at the end of the century, it penetrated the Ottoman world of thought. Consequently, sociology began a topic of discussion within the borders of the Ottoman Empire almost simultaneously with the West. The emergence of sociology in the West is mainly associated with the search for coping with the crisis that emerged with the social consequences of the Industrial Revolution and the French Revolution. The belief that the social turmoil and chaos caused by these developments could be resolved through "sociology", an emerging discipline, laid the groundwork for the development of sociological thought.

However, sociology emerged to seek answers to a variety of problems within the context of each society's unique political, economic, and social conditions. For example, in France, sociology focused on understanding the society torn between the conflict of individualism and strict Catholic understanding after the French Revolution and solving the crisis created by this conflict, while in Germany, it was influenced by the capitalism analysis made by liberal thinkers who tried to establish a national economy.

Sociology made its way to the Ottoman world of thought in a context where the Empire was in danger of disintegration. Therefore, it can be said that many Ottoman intellectuals prioritized the issues of the Empire rather than social issues, seeing sociology as a way to search for a solution. The intelligentsia of the period was influenced by the Western ideas that began to gain prevalence in the Ottoman lands with the Tanzimat Reform, and the pervasion of sociology was one of the results of Western influence. Consequently, sociology became a prominent field in which many intellectuals of the period were interested; it was seen as a way to produce knowledge about society. However, looking at the first examples of Ottoman works of sociology, it would not be wrong to say that most of them are partial and scattered translations of the works of Western intellectuals. These first examples were mostly composed by the critical Ottoman intellectuals who were abroad at the time. However, it can be said that these works contain discussions of and solutions to social problems rather than being thoughts on sociological theory. Therefore, although it is possible to date Turkish sociology back to the years following the Tanzimat Reform, it would not be wrong to say that discussions of systematic theory and method actually intensified with the Second Constitutional Monarchy. The declaration of the Second Constitutional Monarchy can be considered as a turning point in all respects. The idea of freedom and constitutionalism, which Ottoman intelligentsia addressed until then, turned into social reform and the concept of community (society) was used for the first time. So, it can be said that Turkish sociology started to produce meaningful discussions only after the replacement of the concepts of "subject" and "rayah" that had been used to identify Ottoman citizens, meaning the servants of the sultan. Over time, a mass of intellectuals who engaged in discussions on society emerged. In a way, this is also related to the movement of "returning to the people". The inception of the use of concepts of public and society also symbolizes the birth of sociological thought.

The declaration of sociological thought displayed a bipolar development, with Thessaloniki and Istanbul serving as the centers. After 1908, during a period of turmoil that could be described as the "crisis of

*constitutional monarchy”, a group of intellectuals who claimed to be scientific and impartial started publishing *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* (Journal of Economic and Social Sciences), making an important contribution to the development of sociological thinking, although the journal was short-lived. Ahmet Şuayb and Bedii Nuri, two of the authors of this journal, had undeniable contributions to the development of sociological thought in the Ottoman Empire. In addition, Prince Sabahattin continued his activities in Istanbul for a while after 1908 and tried to spread the political thought he adopted here through sociology. However, it should be noted that these efforts mostly emerged out of political opposition to the Committee of Union and Progress, which was in power at the time.*

Thessaloniki, which served as the second center of the development of sociological thought after 1908, is important in several respects. Firstly, thanks to its geographical advantage, Thessaloniki was one of the most economically advanced cities of the Empire. This caused Thessaloniki to attract migration, which influenced the demographic structure of the city. Also, as it was one of the cities where the Empire initiated reform practices, rapid transformations took place not only in economic terms but also in social and cultural areas as well. Its relative distance from the capital of the Empire and proximity to European cities both facilitated the penetration of Western ideas and provided freedom of action to the dissidents. In this sense, Thessaloniki was a political city. Thessaloniki, which was the center of the critics within the Empire before the Constitutional Monarchy, became the center of the Union and Progress government after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy. Therefore, Thessaloniki was also an important intellectual center where the Committee formed its ideology and cultural base after 1908. The social unit of the Committee, second to the political unit, carried out cultural dissemination activities such as media activities, educating youth, and informing and guiding the public in Thessaloniki. Ziya Gökalp, who is known to be the ideologist of the Committee and the director of the Youth Affairs Bureau, played a central role in the execution of these activities. Although Thessaloniki had been an intellectual city with the influence of an enthusiastic young mass interested in both Eastern and Western sciences before Gökalp came to the city, Gökalp brought these scattered ideas together and made significant contributions to its organization around a single program. This group called the "Thessaloniki Circle" in the text refers to a circle of young intellectuals that came together in the unique atmosphere of Thessaloniki, with the influence of Gökalp, a politically powerful figure. In the core of this circle were Ali Canip, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, M. Nermi, Zekeriya Sertel, İsmail Suphi, and Suphi

Ethem. The movement, which started with Ali Canip and Ömer Seyfettin's goal of simplification in language, turned into a movement of social transformation with the participation of Gökalp in the team and took the name "New Life". The Thessaloniki Circle believed that the political reform that took place with the proclamation of the Constitutional Monarchy should be reinforced with social reform. The social transformation required for the realization of the "New Life" ideal is possible primarily by recognizing society, and this is only possible by engaging in sociology as a science. Therefore, the idea of transforming the people, which had always been one of the main goals of Young Turks, would finally become possible under the guidance of sociology. The interest of the Thessaloniki Circle in society and, in connection with, the discipline of sociology stems from the goal of social transformation.

Sociology gained recognition by many intellectuals of the period and was seen as an effective tool for the solution of political, social, moral, and even religious problems by almost all schools. The effort to develop sociology as a systematic and methodical knowledge differentiates the Thessaloniki Environment from other contemporary schools of thought. Accordingly, discussions regarding the method were prioritized and Durkheim's solidarity sociology theory was adopted. This approach claims that social chaos and turmoil can be resolved through solidarity and reconciliation, which offered exactly the solution that the disintegrating Empire needed at the time. In summary, this circle of thought, at the center of which was Gökalp, made significant contributions to the unique atmosphere of Thessaloniki to the development of Turkish sociology under the influence of political, social, and cultural conditions.

Giriş

İki yüz yıllık bir geçmişe sahip bir disiplin olarak sosyoloji 19. yüzyılda başta Fransa olmak üzere önce Avrupa'da gelişmeye başlamış, aynı yüzyılın sonlarında Osmanlı düşünce dünyasında da kendine yer bulmuştur. Dolayısıyla sosyoloji neredeyse Batıyla eş zamanlı olarak Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde de tartışılmaya başlanmıştır.

Batı'da sosyolojinin doğuşu, çoğunlukla Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali'nin toplumsal sonuçlarıyla ortaya çıkan krizle baş etme yolları

arayışıyla ilişkilendirilir.¹ Bu tarihsel gelişmelerin ortaya çıkardığı toplumsal kargaşa ve kaosun doğmakta olan “toplumbilim” sayesinde çözüleceği inancı sosyolojik düşüncenin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte sosyoloji; her toplumun kendine has siyasi, ekonomik ve sosyal koşulları bağlamında farklı sorunlara cevap aramak üzere ortaya çıkmıştır.² Örneğin Fransa’da sosyoloji, Fransız İhtilali’nin ardından yükselen bireycilik ile katı Katolik anlayışın çatışması arasında kalan toplumun anlaşılması ve bu çatışmanın yarattığı krizin çözülmesine odaklanırken; Almanya’da ulusal ekonomi geleneği yaratmaya çalışan liberal düşünürlerin kapitalizm analizleriyle şekillenmiştir.³

Sosyoloji, Osmanlı düşünce dünyasına ise İmparatorluğun dağılma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu bir bağlamda nüfuz etmiştir. Bu anlamda pek çok Osmanlı aydınının, toplumsal incelemeyi değil İmparatorluğun meselelerini öncelediğini, bu noktada sosyolojiyi bir çözüm arayışı olarak gördükleri söylenebilir. Dönemin aydınları Tanzimat ile birlikte Osmanlı topraklarına nüfuz etmeye başlayan Batılı düşüncelerden etkilenmiş, sosyoloji de bunlardan birisi olmuştur. Bu anlamda sosyoloji daha doğru bir ifadeyle topluma ilişkin bilgi üretimi, dönemin pek çok aydınının ilgilendiği bir alan olarak öne çıkmıştır. Ancak sosyoloji ilgisinin ilk örneklerine bakıldığında pek çoğunun Batılı entelektüellerin eserlerinden yapılan kısmi ve dağınık çeviriler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu ilk örnekler büyük oranda o dönem yurt dışında bulunan muhalif Osmanlı aydınlarının kaleminden çıkmıştır.⁴ Yurtdışında gelişen bu harekette sosyolojik düşüncüyü besleyen temel iki ana damar; Auguste Comte’un pozitivistten etkilenen Ahmet Rıza ile Science Sociale ekolünün takipçisi Prens Sabahattin’dir.

Öte yandan toplumsal olanı yorumlama biçimlerinin 1890’lardan sonra dönüşüme uğradığı, sosyal bilimler için belirli bir teorik çerçevenin ortaya çıktığı söylenebilir.⁵ Bu küresel gelişmenin Osmanlı düşünce dünyasına yansması uzun sürmemiştir. Özellikle yurt dışında bulunan aydınların 1890’lardan sonra toplumsal meseleler hakkında yazdıkları yazılara rastlamak mümkündür. Fakat bu yazıların sosyolojik teoriye ilişkin

¹ Bryan S. Turner, *Klasik Sosyoloji*, (çev.) İdil Çetin, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 433.

² Edward A. Tiryakian, *The Phenomenon of Sociology: A Reader in the Sociology of Sociology*, Appleton-Century-Crofts, New York 1971, s. 3.

³ Anthony Giddens, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, 4. bs., (çev.) Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2014, s. 91.

⁴ Hasan Ali Koçer, *Türk Sosyologları I*, Türk Sosyoloji Araştırmaları Yayınevi, Ankara 1975.

⁵ Giddens, *a.g.e.*, s. 9.

TÜRK SOSYOLOJİSİNİN GELİŞİMİNDE SELANİK ENTELEKTÜEL ORTAMININ ETKİSİ

metinlerden ziyade toplumsal sorunlara ilişkin tartışmalar ve çözüm önerilerinden ibaret olduklarını söylemek gerekir. Dolayısıyla her ne kadar Türk sosyoloji tarihini Tanzimat yıllarına kadar götürmek mümkün olsa da sistematik teori ve yöntem tartışmalarının II. Meşrutiyet döneminden itibaren yoğunlaştığını söylemek yanlış olmayacaktır.⁶

II. Meşrutiyet'in ilanı her bakımdan bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Bu döneme kadar Osmanlı aydınının odaklandığı hürriyet ve meşrutiyet düşüncesi *toplumsal reforma* dönüşmüş ve ilk kez *cemiyet* (toplum) kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Türk sosyolojisinin, Osmanlı vatandaşlarını adlandırmak için kullanılan padişahın kulları anlamına gelen “tebaa” ve “reâya” kavramlarının cemiyete dönüşmesiyle anlam kazandığını söylemek mümkündür. Süreç içinde toplumdan söz açan bir aydınlar kitlesi yükselişe geçmiştir.⁷ Bu durum bir yönüyle “halka dönüş” hareketiyle de ilişkilidir. Eş zamanlı olarak kullanılmaya başlanan halk ve toplum kavramları sosyolojik düşüncenin doğuşunu da simgeler.

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından sosyolojik düşünce, Selanik ve İstanbul merkez olmak üzere iki kutuplu bir gelişim göstermiştir. 1908 sonrası İstanbul “meşrutiyet bunalımı”⁸ olarak tanımlanabilecek bir siyasi karmaşa döneminden geçerken; bir grup aydın, bilimsellik ve tarafsızlık iddiasıyla *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye* mecmuasını yayımlayarak sosyolojik düşüncenin gelişimine önemli bir katkı sunmuş ancak bu çaba uzun soluklu olmamıştır. Bu dergi çevresinde yer alan Ahmet Şuayb ve Bedii Nuri'nin sosyolojik düşüncenin gelişimine katkıları yadsınamaz. Ayrıca Prens Sabahattin de 1908 sonrası faaliyetlerini bir süre İstanbul'da sürdürmüş ve benimsediği siyasal düşünceyi sosyoloji aracılığıyla burada yaygınlaştırmaya çabalamıştır. Ancak hiç şüphesiz bu faaliyetlerin büyük oranda iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (İTC) yönelik siyasal muhalefet amacıyla yürütüldüğünü eklemek gerekir.⁹

⁶ Mustafa Gündüz, “II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru”, *Doğu Batı*, Sayı 45, 2008, s. 160.

⁷ Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, 2. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s. 202-206.

⁸ Atilla Doğan ve Haluk Alkan, *Osmanlı Liberal Düşünceci ve Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 12.

⁹ Zübeyde Demircioğlu, *Türkiye'de Sosyolojik Düşüncenin Doğuşu: Düşünce Çevreleri ve İlişkiler*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2021.

1908 sonrası sosyolojik düşüncenin gelişimi açısından öne çıkan diğer merkez Selanik kenti, birkaç açıdan önemlidir. Öncelikle coğrafi, ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleriyle Selanik, Osmanlı İmparatorluğu içinde kendine has bir konuma sahiptir. Liman kenti olması nedeniyle Batıyla ilişki içindedir ve ekonomik olarak gelişmiştir. Ayrıca 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı yenileşme hareketlerinin ve reformlarının uygulandığı ilk kentlerden birisi olması¹⁰ vesilesiyle toplumsal dönüşümün rahatlıkla izlenebileceği bir yerdir. Çok unsurlu, çok dilli ve çok dinli yapısı nedeniyle liberal bir yönetim anlayışının hâkim olduğu kentte çıkan yayımlar ve uygulanan eğitim programları da İmparatorluk merkezinden farklılık göstermektedir.¹¹ 1880’li yıllardan itibaren İmparatorluğun fikrî önderliğini yapan kent,¹² feminizm, sosyalizm gibi pek çok fikir hareketinin, liberal düşüncenin, ulus-devlet anlayışının doğuşuna da ev sahipliği yapmıştır.¹³

Diğer taraftan Selanik siyasal açıdan da önemli bir merkezdir. İlk defa 1889 yılında “İttihad-ı Osmani” (Osmanlı Birliği) adıyla İstanbul’da bir öğrenci birliği olarak kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti, amacının II. Abdülhamid’in tahtan indirilmesi olduğu ortaya çıkınca Padişah tarafından dağıtılmış, üyeleri çeşitli yerlere sürgün edilmiştir. Ülke içinde faaliyetlerin durdurulmasının ardından muhalifler Paris, Kahire, Cenevre, Balkanlar ve Kafkasya’da kurulan şubelere dağılmıştır.¹⁴ Bu şubelerden biri olan Selanik, 1908’de Meşrutiyetin ilanında başat rol oynamış, 1912 yılına kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin merkezi olmuştur.¹⁵ Dolayısıyla Selanik 1908 sonrası Cemiyetin ideolojisini ve kültürel tabanını oluşturabileceği önemli bir entelektüel merkezdir. Bu bağlamda teşkilatlanması siyasi ve içtimaî olmak üzere ikiye ayrılan Cemiyetin içtimaî birimi Selanik’te; basın faaliyetlerini yürütmek, gençlerin yetişmesini sağlamak, halkı bilgilendirmek ve halka rehberlik etmek gibi kültürel yayılma faaliyetlerini hayata geçirmiştir. Cemiyetin politika ve uygulamalarından gençlere ve gençlerin eğitimine büyük önem atfettiği görülmektedir. Zira Meşrutiyetin ilanı ile gerçekleşen siyasal devrimin kalıcı olabilmesi için elzem olan toplumsal dönüşümün

¹⁰ Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, 2. bs., (çev.) Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016, s. 3.

¹¹ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat Tarihi 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 36.

¹² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 15. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 67.

¹³ Zafer Toprak, *Türkiye’de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928*, 3. bs., Doğan Kitap, İstanbul 2019, s. 51.

¹⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: II. Meşrutiyet Dönemi*, Cilt 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 20.

¹⁵ Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 4.

TÜRK SOSYOLOJİSİNİN GELİŞİMİNDE SELANİK ENTELEKTÜEL ORTAMININ ETKİSİ

mimarı ve taşıyıcıları gençler olacaktır.¹⁶ Cemiyetin ideoloğu¹⁷ ve Gençlik İşleri Bürosunun yöneticisi¹⁸ olarak anılan Ziya Gökalp bu faaliyetlerin yürütülmesinde merkezî bir rol oynamıştır.¹⁹ Her ne kadar Selanik, öteden beri hem Doğu hem Batı bilimlerine aşına, ilgili ve heyecanlı genç bir kitlenin etkisiyle entelektüel açıdan hareketli bir kent olsa da; Gökalp bu dağınık düşünceleri bir araya getirerek tek bir program etrafında örgütlenmesine önemli katkılar sunmuştur.²⁰ Erişirgil bu programı şöyle aktarmaktadır²¹: gençlere milli bir ahlak telkin ederek Türkçülük mefkûresi kazandırmak, gençleri İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilkelerine bağlı, Batıyla ilişkili ancak milli değerlere karşı hassas bir “güzide” topluluğu olarak yetiştirmek. Metinde “Selanik Çevresi” olarak adlandırılan grup Selanik’in kendine has atmosferinde bu program etrafında bir araya gelen genç bir aydın çevresini işaret etmek üzere kullanılmakta; çekirdek kadrosu Ali Canip, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, M. Nermi, Zekeriya Sertel, İsmail Suphi ve Suphi Ethem gibi isimlerden oluşmaktadır. Ali Canip ve Ömer Seyfettin’in dilde sadeleşme hedefiyle başlayan hareket, ekibe Gökalp’in de katılımıyla toplumsal dönüşüm hamlesine dönüşmüş ve “Yeni Hayat” olarak isimlendirilmiştir. Hareketin merkezinde *Genç Kalemler* dergisi bulunmakla birlikte “Yeni Hayat” düşüncesine bağlılığını ilan eden *Yeni Felsefe* dergisinin²² etkisi de yadsınamaz.

Çevrenin sosyoloji ilgisinin kaynağına bakıldığında toplumsal dönüşüm fikriyle karşılaşılır. Daha önce ifade edildiği gibi Meşrutiyetin ilanının ardından siyasal reformun toplumsal bir reformla tamamlanması gerektiği fikri tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmada yerini alan “Yeni Hayat” düşüncesiyle alan Selanik Çevresine göre toplumsal dönüşüm; siyasi, iktisadi, hukuki, felsefi, sanatsal ve ailevi tüm alanları kapsayan topyekûn bir

¹⁶ Masami Arai, *Jön Türk Devrimi Türk Milliyetçiliği*, 6. bs., (çev.) Tansel Demirel, İletişim, İstanbul 2016, s. 76.

¹⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 301.

¹⁸ Enver Behram Şapolyo, *Ziya Gökalp İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İbrahim Berkalp Kitabevi, Ankara 1943, s. 77.

¹⁹ Gökalp’in merkeziliğine ilişkin bir çalışma için bkz. Zübeyde Demircioğlu, “Nitel Sosyal Ağ Analizi: Türk Sosyolojisinin Doğuşuna İlişkisel Bakmak”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 2022, s. 287-304.

²⁰ Ali Canip Yöntem, “Devirden Hatıralar”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt 1, Sayı 1, 1962, s. 3-5.

²¹ Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s. 68-69.

²² Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Can Yayınları, İstanbul 2015, s. 41.

dönüşümdür.²³ Bu dönüşümü sağlamak hayatın her alanına ilişkin değerlerin araştırılması yoluyla toplumu tanımakla mümkündür. Bu da ancak sosyoloji bilimi ile mümkün olacaktır. Öteden beri Jön Türk düşüncesinin esaslarından biri olan halkı dönüştürme fikri, nihayet sosyolojinin rehberliğinde mümkün hale gelecektir. Selanik Çevresi'nin esas odağı da sosyoloji rehberliğinde bu toplumsal dönüşüm programını oluşturmaktır. Ekip, 1910-1912 gibi çok kısa bir süre faaliyet gösterse de toplumsal olana ilişkin yöntemli ve sistematik bir bilgi kümesi olarak sosyolojinin gelişmesine önemli katkılar sunmuştur.

Yukarıda özetlenen çerçevede bu çalışma, öncelikle Selanik'i bir düşünce merkezi olarak öne çıkartan sosyal, ekonomik, politik ve kültürel özellikleri ortaya koyacak; ardından bu bağlamda bir araya gelen Selanik Çevresi'nin sosyoloji ilgisini ve geliştirdikleri sosyolojik düşüncenin hususiyetlerini ele alacaktır, Türk sosyolojisinin gelişmesinde önemli katkıları olan Selanik entelektüel ortamı Türk sosyoloji tarihinde birkaç istisna dışında²⁴ hak ettiği yeri ve ilgiyi görememiştir.

1. Selanik'in Coğrafi, Ekonomik ve Sosyal Özellikleri

Thermaikos (Therme) Körfezinin kuzeyinde Vardar Nehri'nin doğusunda Chortiats (Hortaç) Dağı'nın eteklerindeki ovaya kurulan Selanik, zengin bir tarımsal alana ve geniş bir limana sahiptir. Selanik Limanı doğal etkilere kapalı, korunaklı yapısıyla yerleşim ve gelişim için uygun bir zemin oluşturmaktadır. Geniş ölçekte bakıldığında Balkan Yarımadası, Güneydoğu Avrupa ve Doğu Akdeniz'in bir parçası olan kentin tarihî gelişimi bu konumdan oldukça etkilenmiştir.²⁵

M.Ö. 316 yılında Makedon Kral Diadok tarafından kurulan kent bir ticaret merkezi olarak inşa edilmiştir. Roma ve Bizans İmparatorluğu hakimiyetlerinden sonra 1430 yılında Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmiş, jeopolitik konumunun etkisiyle Osmanlı ordusunun bir kalesi ve en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu dönemden itibaren yaklaşık dört asırdan fazla Osmanlı yönetiminde kalan kent, önemini hiç

²³ Ziya Gökalp, "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler", *Makaleler II*, (ed.) S. Hayri Bolay, Türk Dil Kurumu, Ankara 1982, s. 41.

²⁴ Zafer Toprak, "Selanik ve Genç Kalemler", *Türkiye'de Popülizm*, Doğan Kitap, İstanbul 2013, s. 111-162.

²⁵ Ceylan İrem Gençer, *1840-1912 Yılları Arasında İzmir ve Selanik'teki Kentsel ve Mimari Değişim*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Nur Akın, İstanbul 2012, s. 63.

TÜRK SOSYOLOJİSİNİN GELİŞİMİNDE SELANİK ENTELEKTÜEL ORTAMININ ETKİSİ

kaybetmemiş; ticaretin canlı tutulması için her zaman öncelik tanınan bir bölge olmuştur.²⁶ Dağılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat Fermanı'nın (1839) ilan edilmesiyle birlikte bir değişim dönemine girmiştir. Selanik de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatılan reform hareketlerinin ilk defa uygulandığı pilot kentlerden birisidir.²⁷ İmar, altyapı hizmetleri, inşaatların kontrolü ve yangın tedbirleri gibi büyüyen kentlerin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kurulan şehremaneti teşkilatlarının²⁸ ikincisi Selanik'te kurulmuştur.²⁹ Yeni kurulan belediye teşkilatlarının en önemli vazifelerinden biri de liman kentlerinde ulaşım hizmetlerinin sağlanmasıdır.³⁰ Bir liman kenti olan Selanik'te demiryolu ve telgraf gibi ulaşım ve iletişim hizmetlerinin sağlanmasıyla dikkat çekici bir sanayi atılımı gerçekleşmiştir, yeni kurulan bankalarla kredi alma sistemlerinin de hayata geçirilmesiyle 1880-1912 yılları arasında İmparatorluğun en sanayileşmiş kenti haline gelmiştir.³¹ 20. yüzyılın başlarında beş bini ulaşım, on beş bini sanayi işçisi olmak üzere toplam yirmi bine yakın işçi barındıran kent³² İstanbul'dan sonra en çok işçinin yaşadığı merkezdir. Yükselen işçi sınıfıyla birlikte, bölgenin en temel problemlerinden biri olan etnik ve dinî farklılıkların da aşılmasını sağlayacak federal bir yapıyı öneren sosyalist hareket³³ ve paralel olarak işçi sınıfı hareketleri de yükselişe geçmiştir. Rum, Yahudi, Türk ve Bulgar gibi farklı unsurlara mensup üyelerden oluşan ve 1909 yılında faaliyete başlayan İşçi Kulübü aynı yılın Temmuz ayında Selanik Sosyalist Federasyonunu kurmuş, Balkan Savaşına kadar çalışmalarını sürdürmüştür. Kulübün muhalif Jön Türk hareketiyle de irtibatlı olduğu bilinmektedir.³⁴

Kentin ekonomik gelişimi yönetim mekanizmasında da gelişmeler yaşanmasına sebep olmuş, yeni örgütlenme biçimleri bürokrat sınıfının

²⁶ Machiel Kiel, "Selanik: Yunanistan'da tarihi bir şehir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, 2009, s. 352-357.

²⁷ Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 3.

²⁸ İlber Ortaylı, "Belediye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, 1992, s. 398-402.

²⁹ François Geogon, "Müslüman ve Dönme Selanik", *Selanik: 1850-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 138.

³⁰ Gençer, *a.g.e.*, s. 135.

³¹ Donald Quataert, "Fabrika Bacalarından Tüten İlk Dumanlar", *Selanik: 1850-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 223-225.

³² İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1980, s. 362-67.

³³ Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 382.

³⁴ Hikmet Tanyu, *Ziya Gökalp Kronolojisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 40.

büyümesini sağlamıştır. Bu yeni bürokrat sınıfın eğitilmesi için modern eğitim merkezlerinin kurulması gerekmiştir. Esasen eğitimde modernleşme, Tanzimat döneminden itibaren benimsenen bir politika olsa da³⁵ politikaların uygulanması beklenen hızda olmamıştır. Bu anlamda Selanik'te eğitim kurumları İmparatorluğun diğer merkezlerinden daha hızlı ve etkili biçimde gelişmiştir. Tanzimat döneminde tek bir rüştiyesi bulunan kent, Maarif Nâzırı Emrullah Efendi'nin çabalarıyla idadilere kavuşmuştur.³⁶ Bu durumun en temel gerekçelerinden biri bölgedeki okulların siyasal hareketlerin yayılmasında araç olarak kullanılmış olmasıdır. Mücadele içindeki farklı unsurların her biri kendi okullarını açmış; okullar etnik unsurlar tarafından milliyetçi düşüncelerin yayıldığı merkezler olarak görülmüşlerdir.³⁷ Okullara siyasi anlam atfedilmesi okullaşma oranlarının hızla yükselmesine ve eğitim seviyesi yükselen kentin yeni düşünce hareketlerine ve muhalif hareketlere açık hale gelmesine vesile olmuştur.³⁸

Kentin, dönemin diğer kentlerinden ayıran bir diğer özelliği de nüfus yapısıdır. Zira Selanik farklı etnik, ırksal ve dinî unsurların bir arada yaşadığı kozmopolit kentlerden biridir. Her ne kadar Selanik Tanzimat öncesi dönemde de göç alan önemli çekim merkezlerinden biri olsa da³⁹ 19. yüzyılın ikinci yarısında savaşlar, doğal afetler, yangınlar ve salgınlar Selanik'in nüfus yapısını önemli ölçüde değiştirmişti.⁴⁰ Selanik'i göç alan merkezlerden biri yapan en önemli özellik, ekonomik gelişmişlik düzeyidir. Balkanlardaki karışık siyasi ortam Selanik'in göç almasını sağlayan etmenlerden bir diğeridir. Yine aynı dönemde Osmanlı toprak yönetiminde yapılan birtakım düzenlemeler Selanik'e göçü hızlandırmıştır. 1858'de yürürlüğe konan Arazi Kanunnamesiyle toprak mülkiyeti; borç karşılığı el değiştirme, miras bırakma, ekilecek ürüne karar verme gibi yetkileri de kapsar hale gelmiştir. Bu gelişmeyle tarımda kapitalistleşme sürecinin önü açılmış toprak üzerindeki denetimin eşrafın eline geçmesiyle mülksüzleşen köylüler göç etmek zorunda kalmışlardır.⁴¹ 1877-78'de yapılan nüfus sayımına göre kentin nüfusu yaklaşık 50 yıl içerisinde iki katına çıkarak 177.761'e yükselmiştir.⁴²

³⁵ Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 4.

³⁶ Fazlı Necip, "Rumeli'yi Neden Kaybettik?", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 2, 1972, s. 36.

³⁷ Tekeli ve İlkin, *a.g.m.*, s. 364.

³⁸ Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 4.

³⁹ Aynı yerde, s. 55.

⁴⁰ Gençer, *a.g.e.*, s. 144.

⁴¹ Tekeli ve İlkin, *a.g.m.*, s. 362.

⁴² Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 158.

TÜRK SOSYOLOJİSİNİN GELİŞİMİNDE SELANİK ENTELEKTÜEL ORTAMININ ETKİSİ

1907/1908 salnâmesine göre kentteki en baskın unsurlar sırasıyla Yahudiler, Müslümanlar ve Rumlardır.⁴³ Nüfusun geri kalanı Ermeni, Bulgar, Sırp, Arnavut ve Çingeneler gibi farklı unsurlardan oluşmaktadır. Özetle kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşen ve bu sayede hızla kentleşen Selanik ekonomik gelişmişliği neticesinde toplumsal dönüşümlerin hızla yaşandığı, kentsel yapı ve eğitim gibi reform hareketlerinin öncelendiği, yeni toplumsal sınıfların ve buna bağlı olarak sınıfsal hareketlerin ortaya çıktığı kozmopolit bir merkezdir.

Son olarak Selanik Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinin siyasal anlamda da en dinamik merkezlerinden biridir. Doğu ile Batı'nın birleştiği bir kavşak olan kent, 19. yüzyılın sonunda İmparatorluğun farklı etnik ve dinî unsurlarının yaşadığı Rumeli vilayetlerinin metropolü olmakla birlikte 20. yüzyılın başlarında da pek çok önemli olaya ev sahipliği yapmıştır. 1908'de II. Abdülhamid rejimine karşı yürütülen Jön Türk Devriminin patlak verdiği kent, Devrimin ardından sultana sürgünde ev sahipliği de yapmış, dört asırdan fazla Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmasının ardından 1912'te Yunan hâkimiyetine girmiştir.⁴⁴

2. Selanik'te Siyasal Hareketler

Karmaşık bir dinî ve etnik yapıya sahip olan Selanik, 19. yüzyıldan itibaren ekonomik gelişiminin yanı sıra farklı siyasal hareketlerin bir arada geliştiği bir merkez görünümündedir. Bu hareketlerin biri de milliyetçilik akımıdır. Selanik'in karmaşık demografik yapısının bir sonucu olarak bölgede yaşayan gayrimüslim nüfus, milliyetçilik akımlarının İmparatorluğun diğer merkezlerinden daha önce ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durumun Avrupa'da yükselen siyasal ideolojilerin hızla Selanik'te yankı bulmasıyla da ilişkili olduğu söylenebilir. Ayrıca bölgede farklı unsurlar arasında çıkan çatışmalar ve şiddet eylemleri milli kimliklerin ortaya çıkmasını hızlandırmıştır.⁴⁵ Her ne kadar bölgede yükselen milliyetçilik ve bağımsızlık hareketlerine kentte yaşayan, eğitilmiş, orta sınıfa mensup

⁴³ Necmettin Alkan, *Selanik'in Yükselişi: Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilali*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 137.

⁴⁴ Gilles Veinstein, *Selanik 1850-1918*, (çev.) Cüneyt Akalın, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 15-18.

⁴⁵ Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*, (çev.) Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 265-268.

grupların önderlik ettiği iddia edilse de⁴⁶ ayaklanmaların toprak yönetiminde yapılan değişiklikler sonucu topraksız kalan köylülerin yaşadığı köylerde başlamış olması düşündürücüdür.⁴⁷ Dolayısıyla ayaklanmalar milliyetçi düşüncenin bir sonucu olarak görülse de dönemin ekonomik ve sosyal problemlerinden bağımsız değildir. O dönem, İmparatorluğun Anadolu'daki pek çok merkezinde de toprak yönetimindeki değişiklikler ve vergilendirmeler nedeniyle ayaklanmalar çıktığı bilinmektedir.⁴⁸ Rumeli'deki ayaklanmalar Anadolu'dakilerden farklı olarak milliyetçi bir vurguyla ortaya çıkmış ve Avrupalı devletlerin müdahaleleriyle güç kazanmıştır.

Balkanlardaki farklı unsurlar milliyetçi akımları benimseyip uluslaşma süreçlerini başlatırken bölgede yaşayan Osmanlı Türkleri de hiç şüphesiz milliyetçi akımlardan etkilenmiştir. Özellikle Batılı tarzda eğitim almış ve yabancı dil bilen, böylelikle Batılı düşünce hareketlerini takip edebilen, iyi eğitilmiş, üst sınıflara mensup Türkler bu siyasal hareketlilikten uzak kalmamıştır.⁴⁹ Dolayısıyla Selanik'te farklı unsurlarla bir arada yaşayan Osmanlı yazar, aydın ve devletin çeşitli kademelerinde görev alan memurlar gibi gruplar milli kimlik bilincine daha erken bir evrede kavuşmuştur.⁵⁰ Çalışmanın ilerleyen bölümünde değinileceği gibi milli kimlik bilinci ve milliyetçilik hareketleri Türk sosyolojisine giden yolu açan etmenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Milli kimlik bilinci kazanmanın yanı sıra bu dönemde Osmanlı toplumunun kitle siyasetine dâhil olmaya başladığı da görülmektedir. Özellikle okul ve ordu gibi gençlerin politikleşmesine zemin hazırlayan kurumlar İmparatorluk'ta da işler hale gelmiştir.⁵¹ Daha önce de ifade edildiği gibi farklı etnik unsurların milliyetçi hareketlerin yayılması için araç olarak kullandığı okullar, Osmanlı Türkleri açısından da benzer bir anlam kazanmaya başlamıştır.⁵²

⁴⁶ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 25; ayrıca bkz. Mardin, *a.g.e.*, s. 149.

⁴⁷ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, (çev.) Mazlum Beyhan, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974, s. 297.

⁴⁸ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (çev.) Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

⁴⁹ Tekeli ve İlkin, *a.g.m.*, s. 372.

⁵⁰ Georgeon, *a.g.e.*, s. 146.

⁵¹ Mazower, *a.g.e.*, s. 281.

⁵² Mardin, *a.g.e.*, s. 67.

2.1. Jön Türk Merkezi Olarak Selanik

Selanik'e siyasal özelliklerini kazandıran en önemli etkenlerden biri muhalif Jön Türk hareketinin örgütlendiği merkezlerden biri olmasıdır. Selanik'in Jön Türk hareketi açısından önemine geçmeden evvel İmparatorluk'ta muhalif hareketlerin ortaya çıkışına kısaca değinmek yerinde olacaktır. İmparatorlukta devletin ve kurumların yeniden yapılanmasının gerekliliği Tanzimat Döneminin (1839-1876) temel tartışmasıdır. Bu bağlamda Yeni Osmanlılar olarak anılan bir grup Tanzimat dönemi aydınının Anayasa ilanı ve parlamento açılması fikri etrafından toplandığı ileri sürülmektedir. Ancak bu grubun anılan isimle bir cemiyet şeklinde ne zaman, nerede ve kimler tarafından kurulduğu tartışmalıdır. 1867 yurt dışında başlayan faaliyetlerle sürdürülen hareket kişisel husumetler, görüş ayrılıkları gibi nedenlerle uzun soluklu olmamış; isimler teker teker yurda geri dönmüş, hareket kısa zamanda dağılmıştır. Yeni Osmanlılar'ı önemli kılan hürriyet ve anayasa düşüncesini kendilerinden sonra gelerek daha etkin bir muhalefet hareketi olan Jön Türklere aktarmış olmalarıdır.⁵³ Sonraki süreçte özellikle Batılı tarzda eğitim veren Mülkiye, Tıbbiye ve Harbiye gibi okullarda eğitim alan gençler gizlice takip ettikleri Yeni Osmanlılar'ın görüşlerinden etkilenmişler ve 1889'da Askeri Tıbbiye öğrencilerinin liderliğinde İttihat-ı Osmani adında gizli bir örgüt kurulmuştur. Cemiyetin üyeleri daha rahat hareket edebilmek adına 1894 ve 1895 yıllarında Avrupa'nın çeşitli merkezlerine ve özellikle de Paris'e giderek faaliyetlerini yurt dışında sürdürmeye başlamışlardır.⁵⁴ Örgüt zaman içinde yurt dışında genişlemiş ve 1905'ten sonra askeri çevrelerin etkisi altına girmeye başlamıştır.⁵⁵

Tam da bu tarihlerde Selanik'te yedi subay, posta idaresinde çalışan bir memur, bir okul müdürü ve bir öğrenciden oluşan bir ekip Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kurmuş,⁵⁶ Cemiyet ertesini yıl Paris'te bulunan Jön Türkler ile Terakki ve İttihat adı altında birleşmiştir.⁵⁷ Dolayısıyla muhalif hareket her ne kadar İstanbul'da bir grup Tıbbiye Mektebi öğrencisi tarafından kurulmuş olsa da, askerle yakınlaşması, eyleme geçmesi ve

⁵³ Kemal Beydilli, Yeni Osmanlılar Cemiyeti, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 43. Cilt, 2013, s. 430-433.

⁵⁴ Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, (çev.) Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul 1972.

⁵⁵ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, (ed.) Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 17.

⁵⁶ Kazım Nami Duru, *Hatıralar*, Altınordu Yayınları, İstanbul 2017, s. 17.

⁵⁷ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki*, 2. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 112.

yönetim için bir tehdit unsuru haline gelebilmesi Selanik'teki örgütlenmesi ile mümkün olmuştur.⁵⁸ Ayrıca Selanik Yunanların işgaline kadar örgütün merkezi olarak kalmıştır.⁵⁹

Daha önce de belirtildiği gibi Selanik, II. Abdülhamid rejiminin baskılarının daha az hissedildiği, Batı'da ortaya çıkan fikir akımların Osmanlı coğrafyasında yeşerdiği ilk merkez olması⁶⁰ nedeniyle kısa sürede rejim karşıtı muhaliflerin ve sürgünlerin merkezi haline de gelmiştir. Kentte farklı etnik grupların bir arada yaşaması, Avrupa'ya olan yakınlığı, kente hakim özgürlük atmosferinin sağladığı hareket kabiliyeti Selanik'i 1908 öncesi muhalif hareketin merkezi yapan başlıca etkenlerdir.⁶¹ Selanik Çevresi mensuplarından biri olan Ali Canip Yöntem dönemi şöyle tasvir eder:

*“İstanbul sokaklarında, Abdülhamid casusları mekik dokurken, biz Selanik'te gamsız, serazat dolaşılıyor; Beyazkule Bahçesinde, Olimpos Palas'ta, Kristal'de, Yonyo'da hemen hemen çekinmiyerek görüşüyorduk. Aşağı yukarı herkes bu derli toplu şehirde birbirini tanırdı, bir taraftan da ecnebiler çok olduğu için Yıldız'ın şerrinden uzak samimi bir hürriyet havası içinde yaşıyordu.”*⁶²

Böylesi bir bağlamda Selanik'ten yükselen muhalif sesler 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlamış, Meşrutiyetin ilanı Selanik'te bambaşka bir atmosfer yaratmıştır. Zira, meşruti yönetim padişaha sadakat yerine katılımcı bir halk kitlesinin talebiyle anayasal bir meclise yetki verilmesini öngörmektedir. “İttihâd-ı anâsır” (unsurların birliği) ideolojisine dayanan anlayış Selanik kenti için oldukça uygun görünmektedir.⁶³ Dağılmakta olan İmparatorluğun kurtarılması için öne sürülen üç ana doktrinden⁶⁴ biri olan İttihâd-ı anâsır, Osmanlı sınırları içinde yaşayan her unsuru “Osmanlı” kimliği altında bir araya getirmeyi amaçlamaktadır. Böylelikle kamusal alanda alt kimlikler görünmez olacak ve yalnızca Osmanlı kimliği görünür kılınarak bir birliktelik duygusu

⁵⁸ Alkan, *a.g.e.*, s. 135.

⁵⁹ Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 374.

⁶⁰ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, s. 36.

⁶¹ Georgeon, *a.g.e.*, s. 138-145.

⁶² Ali Canip Yöntem, “Selanik'te 10 Temmuz Sabahı”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt II, Sayı 2, 26 Temmuz 1962, s. 257.

⁶³ Mazower, *a.g.e.*, s. 287.

⁶⁴ Diğer ikisi İttihâd-ı İslam ve Batıcılıktır, bkz. Doğan, *a.g.m.*, s. 174.

yaratılacaktı.⁶⁵ Dolayısıyla Meşrutiyet Selanik'te çatışma ve şiddet olaylarının göbeğindeki farklı etnik ve dinî unsurları “özgürlük, kardeşlik, adalet” sloganları etrafında birleştirmiştir. Ancak bu barış atmosferi fazla uzun sürmemiş; devrimin sloganları yıkılmakta olan İmparatorluğu kurtarmaya yetmemiştir.⁶⁶ Dolayısıyla İttihat ve Terakki yönetimi artık işe yaramadığını anladığı Osmanlıcı siyasetten vazgeçerek Türk milliyetçiliğini benimsemiş ve bu anlayışı Selanik gazete ve dergileri yoluyla da yaygınlaştırmaya çalışmıştır.⁶⁷ 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile siyasal reform yapılmış olsa da, siyasal dönüşüm istenilen toplumsal dönüşümü bir türlü tetikleyememiştir. Tam da bu noktada merkezinde Ziya Gökalp'in bulunduğu Selanik Çevresi beklenen toplumsal dönüşümü sağlayabilmek adına harekete geçmiştir.

2.2. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İdeolojisi ve Ziya Gökalp

Ziya Gökalp, 1910 yılında İttihat ve Terakki Kongresine katılmak üzere geldiği Selanik'te Cemiyet'in üst yönetim kademesi anlamına gelen Merkez-i Umumi azalığına seçilmiş ve 1910-1918 yılları arasında halkı bilgilendirmek ve halka rehberlik etmek⁶⁸ üzere bu görevini sürdürmüştür. Her dönem yeniden seçilmiş olması Gökalp'in Cemiyet açısından önemini ortaya koyar; ancak Gökalp'in Cemiyet içindeki konumunu anlamak için Cemiyetin yapısına biraz daha yakından bakmak gerekir.

Cemiyet esas olarak siyasi ve içtimâî olmak üzere iki ayrı kolda örgütlenmiştir. Cemiyet'in 1911 yılında resmî bir siyasi parti olduğunu ilan etmesiyle bu ayrım belirginleşmiştir. Siyasi birim, mecliste yer alan üyelere oluşurken; içtimai birim Cemiyet'in meclis dışı örgütlenmesini kapsamaktadır. Bu ayrım bağlamında Ziya Gökalp, Cemiyet'in içtimai biriminin önde gelen isimlerinden biridir. 1911'den itibaren Cemiyet'in doktrinciler kadrosunda yer alan⁶⁹ Gökalp'in İttihat ve Terakki içindeki

⁶⁵ Cem Doğan, “II. Meşrutiyet'in Kimlik Arayışlarına Bir Örnek: İttihad-ı Anasır-ı Osmaniye Heyeti, Nizamnamesi, Yapısı ve Amaçları”, *Journal of Turkish Studies*, Cilt 8, Sayı 5, 2013, s. 173-192.

⁶⁶ Paul Dumont, “Devrimci Günlerin Albümü”, *Selanik 1850-1918*, (çev.) Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 303.

⁶⁷ Mazower, *a.g.e.*, s. 288.

⁶⁸ Selçuk Kızılkaya, *İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. İbrahim Ethem Atur, Erzurum 2013, s. 68.

⁶⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 301.

pozisyonu cemiyetin kültür ve ideoloji çalışmalarına liderlik ederek basın faaliyetlerini yürütmektir.⁷⁰ Bu bağlamda Gökalp'in Selanik'teki ilk vazifesi Cemiyet'in Gençlik İşleri Bürosunun yönetimi olmuştur.⁷¹ Cemiyet toplumsal reformu sağlamak adına eğitime ve özellikle de gençlerin yetiştirilmesine büyük önem vermiştir. 1909'da hazırlanan Fırka tüzüğünde; okul ve kütüphanelerin açılması, matbaaların kurularak gazete, dergi ve kitap yayınının hızlandırılması, seçilen Cemiyet üyelerinin eğitimci olarak okullarda görevlendirilmesi, eğitim için yurt dışına öğrenci gönderilmesi gibi maddeler yer almaktadır. Ayrıca "İttihat ve Terakki Mektebi" adı altında kurulacak okulların programlarının Merkez-i Umumide hazırlanması hedeflenmiştir.⁷²

Gökalp'in gençliği yetiştirmek ve Cemiyete bağlılıklarını geliştirmek üzere hazırladığı programda, gençlere milli bir ahlak ve Türkçülük mefkûresi kazandırmak, İttihat ve Terakki Kulüplerine katılımlarını sağlamak, Batı'dan gelen zararlı fikirlere karşı korumak, Cemiyet ilkelerini benimsemiş bireyler olarak yetiştirmek, yurt içinde veya yurt dışında eğitim almalarını; eğitim ve yeteneklerine uygun yetiştirilmelerini ve meslek sahibi olmalarını sağlamak gibi maddeler yer almaktadır.⁷³ Programda milli bir kimlik, bilinç ve ahlak kazandırmak ve Türkçü düşüncüyü benimsetmek hedefleri öne çıkmaktadır. Gökalp, Selanik yıllarını kendi ifadesiyle "güzide" yetiştirmeye adanmıştır.⁷⁴ Gençleri aydın kimseler olarak yetiştirmek dönemin temel hedeflerinden biri olmakla birlikte Gökalp'in farkı; gençlerin sadece Batılı eğitim almak yoluyla kozmopolitleşmesinden ziyade milli değerlere de sahip bir guruhun yetişmesini amaçlamasıdır. Bu bağlamda Gökalp, iktidarın gücünü de arkasına alarak Selanik'teki genç aydın kitleyi kendi programı etrafından örgütlemeyi başarmıştır.

⁷⁰ İsmail Arda Odabaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Basın ve Fikir Dünyasında Genç Kalemler Dergisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Cem Pekman, İstanbul 2006, s. 124.

⁷¹ Enver Behram Şapolyo, *Ziya Gökalp İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İbrahim Berkalp Kitabevi, Ankara 1943, s. 77.

⁷² Hakan Aydın, *İttihat ve Terakki Mekteplerinin Yapısal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Korkmaz Alemdar ve Caner Arabacı, Konya 2008, s. 12-13.

⁷³ Erişirgil, *a.g.e.*, s. 68-69.

⁷⁴ Alâaddin Korkmaz, *Ziya Gökalp: Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri*, MEB Yayınları, Ankara 1994, s. 141.

3. Selanik Çevresi ve Yükselen Sosyoloji

Selanik'te, merkezinde Gökâlîp'in yer aldığı Selanik Çevresi'nin Türkçülük hareketine katkıları pek çok çalışmaya konu edilirken, hareketin sosyolojik düşüncesinin gelişimine katkılarından yeterince söz edilmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Daha önce de ifade edildiği gibi Gökâlîp'in birinci vazifesi Selanik'te örgütlediği gençler arasında Türkçülük düşüncesinin gelişmesini sağlamaktır. Bunu sağlamanın temel yollarından biri ise sosyoloji biliminden faydalanmaktır. Zira Gökâlîp, millet ve milliyet meselelerinin "ilmî" açıdan ele alınması gerektiğini düşünür. Millet ne siyasi ne coğrafi ne de ırksal özelliklerle açıklanamayan; sosyoloji biliminin ileri sürdüğü biçimde ortak duygu ve terbiye yoluyla kurulan bir birliktir.⁷⁵ Dolayısıyla milleti anlamının yolu, sosyoloji biliminin sağladığı imkanlarla milleti araştırmaktır. Selanik'e geldiğinde Gökâlîp, "on yedi on sekiz seneden beri Türk milletinin sosyolojisini ve psikolojisini tetkik için çaba sarf ettiğini" beyan ederek⁷⁶ artık bu araştırmalar neticesinde öğrendikleriyle Türkçülük teorisini ortaya koymanın zamanının geldiğini ileri sürer. Özetle Gökâlîp; sosyolojiyi, programını ortaya koyarken faydalanacağı birincil ilim olarak gördüğünden Selanik, Türkçülük düşüncesi bağlamında sosyolojinin yükselişe geçtiği merkez olmuştur. Bu bağlamda Selanik Çevresi'nde sosyolojiye olan ilgi artmıştır. Bu ilgiye dair en ilginç anlatılardan biri, Fransız sosyolog Emile Durkheim'ın *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* kitabına artan talep karşısında Selanik kitapçılarının şaşkınlıklarını dile getirmeleridir.⁷⁷

Dönemin Selanik'inde sosyolojiye atfedilen önemi uygulamalardan da okumak mümkündür. Her ne kadar programında sosyoloji ve felsefe derslerinin yer aldığı bir öğretmen okulu açılmamış olsa da, İttihat ve Terakki Mektebi'nin lise müfredatına sosyoloji dersi dahil edilmiş; lise düzeyinde ilk sosyoloji dersi 1911-1912 yıllarında Selanik'te Gökâlîp tarafında verilmiştir.⁷⁸ Sosyolojinin ilk defa bir okulun müfredat programına dahil edilmesi Türk sosyolojisinin kurumsallaşması açısından oldukça önemli bir adımdır. Selanik Fırka Merkezi'nde felsefe ve sosyoloji kitaplarından oluşan bir kütüphane kurulmuş, Spencer, Fouillée, Taine, Guyau ve Paul Ganet gibi isimlerin eserlerinin tercüme edilmesi için gençlerden oluşan bir

⁷⁵ Ziya Gökâlîp, "Millet Nedir?", *Makaleler VII*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 226-231.

⁷⁶ Ziya Gökâlîp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1968, s. 13.

⁷⁷ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 75

⁷⁸ Aynı yerde, s. 71.

tercüme encümeni oluşturulmuştur.⁷⁹ Yine bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından eğitim almak üzere yurt dışına gönderilen gençler arasında sosyoloji eğitimi alan isimler de bulunmaktadır. Bu isimler arasında daha sonra Darülfünunda hocalık yapacak İsmail Hakkı ve Selanik Çevresi'nden Mustafa Nermi de yer almaktadır.⁸⁰ Mustafa Nermi, Gökalp tarafından belirlenen programa uygun biçimde sosyoloji ve Fransız Devrimi üzerine eğitim almak, Durkheim'ın notlarını Gökalp'e iletmek ve Selanik'te çıkarılan dergilere yazı göndermek kaydıyla Paris'e gönderilmiştir. Mustafa Nermi hatıratında, Paris'te Durkheim sosyolojisi dışında başka ilimleri takip etmek istediğinde Gökalp tarafından uyarıldığını aktarmaktadır.⁸¹

Bu dönemde sosyoloji, adından sıkça söz edilse ve Osmanlı aydınları arasında popüler olsa da Osmanlı düşünce dünyası için çok tanıdık bir alan değildir ve disiplinin içeriğine ilişkin kafa karışıklığı devam etmektedir. Bu noktada, topluma ilişkin sistematik ve yöntemli bir bilgi üretme biçimi olarak sosyolojinin gelişmesi açısından Selanik Çevresi'nin katkısı bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

4. Selanik Çevresi'nin Sosyoloji Anlayışı: *Genç Kalemler* ve *Yeni Felsefe Mecmuası*

Selanik Çevresi fikirlerini yayabilmek adına yayın faaliyetlerine de önem vermiştir. Bu anlamda Çevrenin sosyoloji anlayışını kavrayabilmek için o dönem çıkarılan iki dergiye odaklanmak yerinde olacaktır. Bu dergiler *Genç Kalemler* ve *Yeni Felsefe Mecmuası*'dır.

Çekirdek ekibi Ali Canip Yöntem, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp'ten oluşan *Genç Kalemler* dergisinin içeriği ve dergi ekibinin faaliyetleri Gökalp tarafından hazırlanan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gençlik programı ile paralellik içindedir. *Genç Kalemler*'in bir dergiden ibaret olmayıp, kültür politikası oluşturmak üzere kapsamlı bir programın parçası olduğu söylenebilir.⁸² İlk başta dilde sadeleşme hareketine odaklanan dergi zaman içinde Gökalp'in de etkisiyle dönüşümü dille sınırlandırmayıp topyekûn bir toplumsal dönüşüm hamlesi anlamına gelen "Yeni Hayat"

⁷⁹ Ali Canip Yöntem, "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, Cilt II, Sayı 2, 1911, s. 26-29.

⁸⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 1, 2. bs., İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, s. 498.

⁸¹ Mustafa Nermi, "Ziya Gökalp Etrafında Hatıralar", *İş Mecmuası*, Sayı 3-4, 1934, s. 182.

⁸² Tahir Alangu, *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, May Yayınları, İstanbul 1968, s. 165.

hareketini başlatmıştır.⁸³ Daha önce ifade edildiği gibi II. Meşrutiyetin ilanıyla her ne kadar siyasal reform gerçekleşmiş olsa da, toplumsal reform olmaksızın siyasal reform, İmparatorluğu kurtarmaya yetmemiştir. İşte “Yeni Hayat” düşüncesi, gerekli görülen bu toplumsal dönüşümü başlatmayı amaçlayan bir harekettir. Hareketin merkezindeki isim Gökâlîp’e göre toplumsal dönüşüm iktisadi, siyasi, hukuki, ahlaki, felsefi, ailevi pek çok alanı kapsayan bir dönüşüme işaret eder. Bu dönüşümü sağlamak için eski kıymetlerden kurtularak yeni kıymetlerin bulunması gereklidir.⁸⁴ Bu da ancak toplumu tanımakla mümkündür. Gökâlîp, bunun için milletin psikolojisinin ve sosyolojisinin araştırılmasını önerir. Dolayısıyla *Genç Kalemler* dergisi Türkçülük ideolojisi kadar sosyolojik düşüncenin gelişimi açısından da oldukça önemli bir yere sahiptir. Dergide Gökâlîp dışında sosyolojik içerikli yazılarıyla öne çıkan iki isim Mustafa Nermi ve Suphi Ethem’dir. Suphi Ethem aslen Askerî Baytar Mektebi’nden mezun bir doğa bilimcisi olmakla birlikte, 1911 yılında dönemin ilk Türkçe sosyoloji kitabını yayımlayarak alana büyük katkı sağlamıştır.⁸⁵

Dergideki ilk metinler Fransa’daki solidarist (dayanışmacı) akımın temsilcilerinden biri olan Fouillée üzerinedir. Dayanışma (solidarité) 19. yüzyılın ilk yarısında Fransa’da beliren, yardımlaşma ve kardeşlik üzerine kurulu toplumsal düzene işaret eden bir kavramdır.⁸⁶ Toplumsal travmanın dayanışma ve uzlaşma yoluyla çözüleceğini ileri süren bu sosyoloji anlayışı dağılmakta olan İmparatorluğun tam da ihtiyacı olan çözümü sunmaktadır. Burada bir parantez açarak dönemin aydınlarının bir kısmının dağılmakta olan İmparatorluğun kurtuluşu için Osmanlıcılık ideolojisini benimsediğini ve sosyolojiyle ilk defa bu ideolojik bağlamda ilgilendiklerini söylemek mümkündür. Örneğin dönemin önde gelen dayanışmacı sosyologlarından Bogle’nin *Sosyoloji Nedir?* kitabını tercüme eden Mustafa Suphi, sosyolojinin, İmparatorluğun en önemli sorunlarından biri olan etnik unsurlar sorununa çözüm sunma kapasitesini sorgulamak istediğini ileri sürer.⁸⁷ Zira dayanışmacı Fransız sosyolojisi toplumu kolektif bir ruhun bir araya getirdiği bir topluluk olarak tanımlar. Dolayısıyla böylesi bir kolektif ruhun

⁸³ Berkes, *a.g.e.*, s. 61.

⁸⁴ Ziya Gökâlîp, “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, *Makaleler II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 40-44.

⁸⁵ Mehmet Ö. Alkan, “II. Meşrutiyet’te Doğa Felsefesi veya Suphi Ethem Üzerine Notlar”, *Felsefe Dergisi*, Sayı 29, 1989, s. 50-58.

⁸⁶ Massimo Borlandi, “Dayanışma”, *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 172.

⁸⁷ Mustafa Suphi, “İfade 1911”, *Türkiye Defteri*, Sayı 9, 1974, s. 113-115.

yaratılmasıyla tüm unsurlar Osmanlı toplumu olarak bir arada yaşayabilir. Benzer şekilde Ziya Gökalp de Selanik'e gelmeden evvel Osmanlılık ideolojisini benimser gözükmektedir. Henüz Diyarbakır'da kaleme aldığı metinde, Osmanlı'nın her biri kendine has dini, dili ve kültürü olan unsurlardan oluştuğunu ve bu unsurların üzerinde uzlaştığı ortak bir his, fikir ve amaç bulunmadığından kaynaşmış bir yapıya sahip olmadığını ileri sürer. O dönem ilm-i içtimâî olarak adlandırdığı sosyoloji tüm bu dil, din, mezhep ayrılıklarını ortadan kaldırarak, toplumu bir hedefte birleştirecek güce sahiptir. Bu nedenle Osmanlı toplumunun ihtiyacı olan, ilim sosyolojidir.⁸⁸ Ancak II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra bunun mümkün olmadığı ortaya çıkmış; bu defa da sosyoloji Türk milliyetçiliğinin gelişmesi ve toplumsal reform için bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla ekibin dayanışmacı sosyoloji seçimi tesadüf değildir. Ekibi solidarizmle tanıştıran Fouillée, bir uğrak noktası olarak düşünceleriyle bir anlamda Fransız sosyolog Durkheim'a uzanan yolu açmıştır. Durkheim sosyolojisi toplumun, kolektif bir bilinç etrafında örgütlenen bir topluluk olduğunu öne sürer. Homojen olmayan bir yapı olarak toplumu bir arada tutan bu kolektif ruhtur. Gökalp de, Durkheim'dan hareketle, "fertlerin bir cemaat oluşturmak üzere bir araya geldiklerinde bireysel vicdanların 'garip ve anlaşılmaz' bir şekilde kaynaşarak kolektif bir ruh meydana getirdiğini, toplumların çalkantılı dönemlerinde bu kolektif ruhtan mefkureler ve kıymetler doğduğunu ve bu mefkure ve kıymetlerin bireylere kendini kabul ettirdiğini" ileri sürer.⁸⁹ Dolayısıyla Gökalp'e göre yapılması gereken, milleti bir arada tutan bu ortak duyguyu, ruhu; kendi ifadesiyle "mekfure ve kıymetleri" yeniden canlandırmaktır. İşte sosyolojinin temel görevi tam da budur. Bu hedefi gerçekleştirebilmek için yeni bir disiplin olan sosyolojinin öncelikle yöntem açısından ele alınması gereklidir. Gökalp'in yegâne sosyolojik yöntem olarak nitelediği "şeyleri nesnel olarak ele almak" yöntemini en doğru biçimde uygulayan ise "Durkheim Mektebi"dir.⁹⁰ Özetle *Genç Kalemler* dergisi öncelikle sosyolojiyi ama özellikle Durkheim sosyolojisini benimsemiş ve sosyolojinin yöntemi meselesine odaklanmıştır.

Selanik Çevresi tarafından yayımlanan bir diğer dergi *Yeni Felsefe Mecmuası*'dır. 1911 yılında Zekeriya Sertel ve Ahmet Hamdi Bey tarafından çıkarılmaya başlanan derginin, *Genç Kalemler*'in yayın politikasına paralel

⁸⁸ Ziya Gökalp, "İlm-i İctima" *Makaleler I*, MEB Basımevi, İstanbul 1976, s. 48-49.

⁸⁹ Ziya Gökalp, "Rıza Tevfik'in Felsefesi", *Makaleler II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 71.

⁹⁰ Ziya Gökalp, "Yeni Lisan ve İmla", *Genç Kalemler Dergisi*, (ed.) İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin, Türk Dil Kurumu, Ankara 1999, s. 243-245.

biçimde “Yeni Hayat” anlayışını benimsediği, derginin kapağında yer alan “Yeni hayat müdafî'idir” (savunucusu) ifadesinden anlaşılmaktadır. Derginin sosyoloji bilimine yüklediği anlam, yazılarda sıklıkla kendini göstermektedir:

“Yeni hayatçıların vazîfesi içtimai hayatımızı tetkik ederek içtimai ihtiyaçlarımızı, içtimai hayat şartlarımızı öğrenmek ve bu ihtiyaç ve şartların talep ettiği kanunları bulmaktır. Bunun için ise büyük içtimaiyatçılara ihtiyaç vardır. Yeni Hayat'ta en büyük rolü oynayacaklar içtimaiyatçılardır. Bu sebeptendir ki biz en ziyade içtimai makalelere ehemmiyet veriyor ve karilerimize (okuyucularımıza) içtimai metotları, içtimai cereyanları izaha çalışıyoruz. İçtimai hayatımızı içtimaiyat gözlüğü ile tetkik ederek, izah etmeye gayret ediyoruz.”⁹¹

Sosyolojik içerikli metinler de dahil olmak üzere dergide yayımlanan yazıların birçoğu Tahrir Heyeti tarafından ya da isimsiz şekilde yayımlanmıştır. Bu durum, derginin ortak bir sosyolojik tahayyülü benimsediğini ya da sosyolojiyi kişisel tercihlerin ötesine yerleştirdiğini düşündürmektedir. Dergideki en ilginç sosyolojik içerikli metinlerden biri, “İçtimaiyat Tahsil Etmek İsteyen Gençlere” başlığını taşıyan ve gençleri sosyoloji eğitimine teşvik eden yazıdır.⁹² Makaleyi, daha önce belirtildiği üzere eğitim için yurt dışında gönderilen İsmail Hakkı kaleme almış ve yazıda sosyoloji eğitimi üzerine tavsiyelerini dile getirmiştir. Yöntem konusu bu dergide de başat tartışma konularından biridir. Osmanlı düşüncesinde yöntem meselesine yeterince önem verilmediğini ileri süren Selanik Çevresi bu konuya özel bir ilgi göstermiştir. Bu anlamda dergi, bilimsel yöntemleri tanıtma gibi bir misyon yüklenmiş; oldukça yeni bir bilim olan sosyolojinin de yöntem açısından ele alınmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Bu minvalde sürdürülen tartışmada tarihsel olarak Comte, Spencer ve Tarde'nin yöntemsel eksikliklerine değinilmiş,⁹³ sosyal olguları bireysel ve organik etkenlerin ötesinde sosyal olgularla açıklamaya çalışan yeni bir yöntem öneren Durkheim'in en isabetli yöntemi geliştirdiği dile getirilmiştir. Zira Durkheim, sosyolojiyi diğer bilimlerden ayırarak bağımsız bir disiplin olarak kurmayı başaran isim olduğundan yöntemi en doğru sosyolojik yöntem olarak kabul edilmiş, sosyolojik çalışma yapmak isteyenlere Durkheim'in “Sosyolojik

⁹¹ Tahrir Heyeti, “Yeni Hayat”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 9, 1911, s. 6-13.

⁹² İsmail Hakkı Baltacıoğlu, İçtimaiyat Tahsil Etmek İsteyen Gençlere, [1912], (çev.) Aynur Erdoğan, *Sosyoloji Dergisi*, Cilt 3, Sayı 19, 2009, s. 297-302.

⁹³ İmzasız, “İçtimaiyatı Nasıl Anlamalıdır?”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 12, s. 11-16; İmzasız, “İçtimaiyatı Tarde'nin Mesleği”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 10, s. 16-22; Y. F., “İçtimaiyatı Nasıl Anlamalıdır”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 13, 1912, s. 24-31.

Yöntemin Kuralları” isimli kitabını okumaları tavsiye edilmiştir.⁹⁴ Derginin sekizinci sayısında kitaba ilişkin bir tanıtım yazısına da yer verilmiştir.⁹⁵ Özetle, dergi başat olarak Durkheim sosyolojisine yer vermiş, bununla birlikte dönemin diğer öne çıkan sosyoloji ekollerinden de bahsederek disiplini tanıtıcı bir misyon da yüklenmiştir.⁹⁶

Sonuç

Bu çalışmada, Selanik’in sosyolojik düşüncenin geliştiği merkezlerden biri olarak belirmesinin arka planında yatan sosyal, ekonomik ve politik sebepleri ortaya konularak kentte gelişen sosyolojik düşüncenin özellikleri ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın girişinde de ifade edildiği gibi Selanik, dönemin kentleri arasında kendine has birtakım özellikleriyle öne çıkan bir merkezdir. Öncelikle Selanik coğrafi konumunun verdiği avantajla İmparatorluğun ekonomik gelişmişlik açısından ilk sıralarında yer alan kentlerden biridir. Bu durum Selanik’in göç alan kentlerden biri olmasına vesile olarak demografik yapısını da belirlemiştir. Ayrıca İmparatorluğun reform uygulamalarını başlattığı kentlerden biri olması sebebiyle, kentte sadece ekonomik anlamda değil toplumsal ve kültürel alanlarda da hızlı dönüşümler yaşanmıştır. İmparatorluk merkezinden görece uzak olması ve Avrupa kentlerine yakınlığı hem Batılı düşüncelerin nüfuzunu kolaylaştırmış hem de muhaliflere hareket özgürlüğü sağlamıştır. Bu anlamda Selanik, siyasal açıdan da öne çıkan bir kenttir. Meşrutiyet öncesi muhalif seslerin İmparatorluk sınırları içindeki merkezi olan Selanik, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İttihat ve Terakki iktidarının merkezi olmaya devam etmiştir.

Sayılan tüm bu özellikler Selanik’i aynı zamanda önemli entelektüel merkezlerden biri haline de getirmiştir. Sosyalizm, liberalizm, feminizm gibi ideolojiler ilk defa Selanik’te dillendirilmiştir. Ancak hiçbirisi milliyetçiliğin gelişimi kadar etkili olmamıştır. Farklı unsurların bir arada yaşadığı coğrafyada milliyetçiliğin yükselişiyle siyasal krizler patlak vermiş, unsurlar ulus-devletlerini kurma mücadelesine girişmiştir. Bu milliyetçilik dalgasından hiç şüphesiz Osmanlı Türkleri de etkilenmiştir. Tam da bu noktada İmparatorluğun dağılmasını engellemek üzere bir araç olarak

⁹⁴ İmzasız, “İçtimaiyatta Takip Edilecek Yol”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 8, 1911, s. 9.

⁹⁵ İmzasız, “Les reges De La Methode Sociologie” (E. Durkheim’in eserinin tenkidi), *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 8, 1911, s. 31-32.

⁹⁶ Waxweiler, M. Emill., “Solvay İçtimaiyyat Müessesesinin Metodu”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 9, s. 25-32.

TÜRK SOSYOLOJİSİNİN GELİŞİMİNDE SELANİK ENTELEKTÜEL ORTAMININ ETKİSİ

görülecek sosyoloji bilimi devreye girmiştir. Öncelikle sosyolojinin, farklı unsurların bir arada yaşamasını sağlayıp sağlamayacağı sorgulanmıştır. Dönemin önde gelen Fransız sosyologlarından Bouglé'nin "Sosyoloji Nedir?" adlı kitabını Türkçeleştiren Mustafa Suphi; kitabı İmparatorluğun en önemli sorunlarından biri olan etnik unsurlar meselesine sosyolojinin uygulanabilirliğini ve olanaklarını tartışmak üzere tercüme ettiğini ifade eder.⁹⁷ Zira daha önce de ifade edildiği gibi dayanışmacı Fransız sosyolojisi toplumu kolektif bir ruhun bir araya getirdiği bir topluluk olarak tanımlar. Dolayısıyla böylesi bir kolektif ruhun yaratılmasıyla tüm unsurlar Osmanlı toplumu olarak bir arada yaşayabilir. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra bunun mümkün olmadığı ortaya çıkmış; bu defa da sosyoloji, Türk milliyetçiliğinin gelişmesi ve toplumsal reform için bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. Bu anlamda, Selanik'te Osmanlı milliyetçiliğinden sıyrılarak "Yeni Hayat" ismini verdikleri düşünce hareketini ortaya koyan ekip, Meşrutiyetin ilanı ile gerçekleşen siyasal reformun toplumsal dönüşümle tamamlanması gerektiği noktasına odaklanmıştır. Selanik Çevresi'nin toplum ve bağlantılı olarak sosyoloji disiplinine ilgisi toplumsal dönüşüm hedefinden kaynaklanmaktadır.⁹⁸ Jön Türk hareketinin öteden beri odaklandığı halkı dönüştürme hedefi, sosyoloji bilimiyle mümkün hale gelmiş görünmektedir. Tüm bunların Selanik coğrafyasında yaşanan gelişmelerle bağlantısı düşünüldüğünde Selanik'in Türk sosyolojisinin doğuşunda önemli merkezlerden biri olduğu bir kez daha görülecektir.

Daha önce ifade edildiği gibi sosyoloji, dönemin pek çok aydını tarafından kabul gören bir disiplin olmakla birlikte hep bir araç olarak görülmüştür. Öyle ki İttihat ve Terakki dönemindeki tüm fikri ekoller sosyolojiyi; politik, sosyal, ahlaki ve hatta dinî problemlerin çözümünde "yarı ilahî bir kaynak" olarak görmüşlerdir.⁹⁹ Ziya Gökalp'i ve dolayısıyla Selanik Çevresi'ni bu ekoller arasında öne çıkaran sistematik ve yöntemli bir bilgi olarak sosyolojiyi geliştirme çabasıdır. Ekibin öne çıkan üyelerinden Mustafa Nermi de yöntemli bilgi olarak sosyolojinin Türk düşünce hayatında ilk kez Gökalp'le birlikte dile getirildiğini ve bu nedenle Gökalp'in ilk Türk sosyoloğu olarak nitelenebileceğini dile getirir.¹⁰⁰ Gökalp, Osmanlı

⁹⁷ Mustafa Suphi, "İfade 1911", *Türkiye Desteri*, Sayı 9, 1974, s. 113-115.

⁹⁸ Odabaşı, *a.g.e.*, s. 313.

⁹⁹ Recep Şentürk, "Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını", *İslami Araştırmaları Dergisi*, S. 4, s. 157.

¹⁰⁰ Nermi, *a.g.e.*, s. 185.

ZÜBEYDE DEMİRCİOĞLU

aydınlarının pek çoğunda görülen ansiklopedist¹⁰¹ tavrın aksine dünyayı bir teori etrafında anlamlandırmaya ve bir düşünce sistemi inşa etmeye çalışmıştır. Sonuçta kentin sağladığı olanaklar ve İTC'nin politik desteğiyle Selanik'in entelektüel ortamında yetişmiş genç bir aydın kitlesi, programı Gökalp tarafından belirlenen bir hareket etrafında birleşerek Türkçülüğün olduğu kadar sosyolojik düşüncenin gelişimine de katkı sunmuşlardır.

KAYNAKÇA

ALANGU, Tahir, *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, May Yayınları, İstanbul 1968.

ALBAYRAK, Muzaffer ve ŞEKER Kevser, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014.

ALKAN, Mehmet Öznur, "II. Meşrutiyet'te Doğa Felsefesi veya Suphi Ethem Üzerine Notlar", *Felsefe Dergisi*, Sayı 29, 1989, ss. 50-58.

ALKAN, Necmettin, *Selanik'in Yükselişi: Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilali*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

ANASTASSIADOU, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, 2. bs., (çev.) Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

ARAI, Masami, *Jön Türk Devrimi Türk Milliyetçiliği*, 6. bs., (çev.) Tansel Demirel, İletişim, İstanbul 2016.

ARSLAN, Dilek, *Selanik Gazetesine Göre "Yeni Felsefe Mecmuası Yeni Hayat Müdafidir" Yazısının Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Hilmi Bayraktar, Gaziantep 2015.

¹⁰¹ Batı'dan gelen her türden bilgiyi ayırt etmeksizin, eleştiri süzgecinden geçirilmeden halka sunmayı görev edinmiş isimleri işaret eden bir düşünce akımıdır.

TÜRK SOSYOLOJİSİNİN GELİŞİMİNDE SELANİK ENTELEKTÜEL ORTAMININ ETKİSİ

AYDIN, Hakan, *İttihat ve Terakki Mekteplerinin Yapısal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008, Danışman: Prof. Dr. Korkmaz Alemdar, Yrd. Doç. Dr. Caner Arabacı, Konya 2008.

BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı, *İçtimaiyat Tahsil Etmek İsteyen Gençlere*, [1912], (transk.) Aynur Erdoğan, *Sosyoloji Dergisi*, Cilt 3, Sayı 19, 2009, ss. 297-302.

BERKES, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, 2. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

BORLANDİ, Massimo, “Dayanışma”, *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

DEMİRCİOĞLU, Zübeyde, *Türkiye’de Sosyolojinin Doğuşu: Düşünce Çevreleri ve İlişkiler*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2021.

_____, “Nitel Sosyal Ağ Analizi: Türk Sosyolojisinin Doğuşuna İlişkisel Bakmak”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 2022, ss. 287-304.

DOĞAN, Atila ve ALKAN, Haluk, *Osmanlı Liberal Düşünceci ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

DOĞAN, Cem, “II. Meşrutiyet’in Kimlik Arayışlarına Bir Örnek: İttihâd-ı Anasır-ı Osmaniye Heyeti, Nizamnamesi, Yapısı ve Amaçları”, *Journal of Turkish Studies*, Cilt 8, Sayı 5, 2013, ss. 173-192.

DUMONT, Paul, “Devrimci Günlerin Albümü”, *Selanik 18501-1918*, (çev.) Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

DURU, Kazım Nami, *Hatıralar*, Altınordu Yayınları, İstanbul 2017.

ERİŞİRGİL, Mehmet Emin, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.

FAZLI, Necip, “Rumeli’yi Neden Kaybettik?”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 2, 1972, ss. 6-49.

ZÜBEYDE DEMİRCİOĞLU

GENÇER, Ceylan İrem, *1840-1912 Yılları Arasında İzmir ve Selanik'teki Kentsel ve Mimari Değişim*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Nur Akın, İstanbul 2012.

GEORGEON, François, "Müslüman ve Dönme Selanik", *Selanik: 1850-1918*, (ed.) Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, ss. 133-150.

GIDDENS, Anthony, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, 4. bs., (çev.) Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2014.

GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1968.

_____, "İlm-i İctima" *Makaleler I*, MEB Basımevi, İstanbul 1976.

_____, "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler", *Makaleler II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, ss. 40-44.

_____, "Rıza Tevfik'in Felsefesi", *Makaleler II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, ss. 60-73.

_____, "Millet Nedir?", *Makaleler VII*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, ss. 226-231.

_____, "Yeni Lisan ve İmla", *Genç Kalemler Dergisi*, (ed.) İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin, Türk Dil Kurumu, Ankara 1999, ss. 243-245.

GÜNDÜZ, Mustafa, "II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru", *Doğu Batı*, S. 45, 2008, ss. 149-170.

İMZASIZ, "İçtimaiyatta Takip Edilecek Yol", *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 8, 1911, ss.7-14.

İMZASIZ, "Les reges De La Methode Sociologie", *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 8, 1911, ss. 31-32.

İMZASIZ, "İçtimaiyatta Tarde'in Mesleği", *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 10, 1911, ss. 16-22.

TÜRK SOSYOLOJİSİNİN GELİŞİMİNDE SELANİK ENTELEKTÜEL ORTAMININ ETKİSİ

İMZASIZ, “İçtimaiyatı Nasıl Anlamalıdır?”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 12, 1912, ss. 11-16.

KANSU, Aykut, *1908 Devrimi*, (çev.) Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

KARABEKİR, Kazım, *İttihat ve Terakki*, 2. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

KIZILKAYA, Selçuk, *İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur, Erzurum, 2013.

KIEL, Machiel, “Selanik: Yunanistan’da Tarihi Bir Şehir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, 2009, ss. 352-357.

KOÇER, Hasan Ali, *Türk Sosyologları I*, Türk Sosyoloji Araştırmaları Yayınevi, Ankara 1975.

KORKMAZ, Alâaddin, *Ziya Gökalp: Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri*, MEB Yayınları, Ankara 1994.

MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 15. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

MAZOWER, Mark, *Selanik: Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*, (çev.) Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

MUSTAFA SUPHİ, “İfade 1911”, *Türkiye Defteri*, Sayı 9, 1974, ss. 113-115.

NERMİ, Mustafa, “Ziya Gökalp Etrafında Hatıralar”, *İş Mecmuası*, Sayı 3-4, 1934, ss. 177-189.

ODABAŞI, Arda, *II. Meşrutiyet Dönemi Basın ve Fikir Dünyasında Genç Kalemler Dergisi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

ZÜBEYDE DEMİRCİOĞLU

Yayımlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Mehmet Cem Pekman, İstanbul, 2008.

ORTAYLI, İlber, “Belediye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, 1992, ss. 398-402.

PARLA, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

PETROSYAN, Yurii Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, (çev.) Mazlum Beyhan, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974.

QUATAERT, Donald, “Fabrika Bacalarından Tüten İlk Dumanlar”, *Selanik: 1850-1918*, (ed.) Gilles Veinstein, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, ss. 223-245.

RAMSAUR, Ernest E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, (çev.) Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul 1972.

SERTEL, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Can Yayınları, İstanbul 2015.

ŞAPOLYO, Enver Behram, *Ziya Gökalp İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İbrahim Berkalp Kitabevi, Ankara 1943.

ŞENTÜRK, Recep, “Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, ss. 133-171.

TAHRİR HEYETİ, “Yeni Hayat”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 9, 1911, ss. 6-13.

TANÖR, Bülent, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, (ed.) Murat Belge, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 10-26.

TANYU, Hikmet, *Ziya Gökalp Kronolojisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, *Türkiye’nin Sosyal ve*

TÜRK SOSYOLOJİSİNİN GELİŞİMİNDE SELANİK ENTELEKTÜEL ORTAMININ ETKİSİ

Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara: Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, ss. 351-382.

TIRYAKIAN, Edward, *The Phenomenon of Sociology: A Reader in the Sociology of Sociology*, Appleton-Century-Crofts, Newyork 1971.

TOPRAK, Zafer, “Selanik ve Genç Kalemler”, *Türkiye’de Popülizm*, Doğan Kitap, İstanbul 2013, ss. 111-162.

_____, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2014.

_____, *Türkiye’de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928*, 3. bs., Doğan Kitap, İstanbul 2019.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi: 1908-1918*, Cilt 1, 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 1988.

_____, *Türkiye’de Siyasi Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

TURNER, Bryan S., *Klasik Sosyoloji*, (çev.) İdil Çetin, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

VEINSTEIN, Gilles, *Selanik 1850-1918*, (çev.) Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

WAXWEILER, M. Emill., “Solvay İhtimaiyyat Müessesesinin Metodu”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 9, ss. 25-32.

Y. F., “İhtimaiyatı Nasıl Anlamalıdır?” (Tarde ve E. Durkheim’in düşüncelerinin ayrıldığı noktalar hakkında tavsiye eden yazı), *Yeni Felsefe Mecmuası*, Sayı 13, 1912, ss. 24-31.

YÖNTEM, Ali Canip, “Yeni Lisan”, *Genç Kalemler*, Sayı 2, 1911, ss. 26-29.

_____, “Selanik’te 10 Temmuz Sabahı”, *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, Cilt II, Sayı 2, 26 Temmuz 1962, ss. 257-260.

ZÜBEYDE DEMİRCİOĞLU

_____, “Devirden Hatıralar”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt 1, Sayı 1, 1962,
ss. 3-5.